

ПОНЯТТЯ ГІБРИДНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНОМОВНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ: МОВОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

¹Мірончук Т. А., ²Одарчук Н. А.

¹кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов природничих факультетів Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

²кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри практики англійської мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/31012019/6324

ARTICLE INFO

Received 25 November 2018

Accepted 12 January 2019

Published 31 January 2019

KEYWORDS

hybridity, semes analysis, definition analysis, semantic field differentiation, connotative semes, denotative semes, identity, valorative semantics.

ABSTRACT

The paper addresses the notions of hybridity («гібридність») and discusses social preconditions that account for its recurrence in the Ukrainian culture. The issue is explored via social, political, scientific, and cultural spheres, which make lingual context for the external semantics of the notion of hybridity. The internal semantics of the notion is studied through its dictionary definitions. As a result, there are revealed denotative and connotative semes that are indicative of and associated with the notion “hybridity” in the Ukrainian culture.

Citation: Мірончук Т. А., Одарчук Н. А. (2019) Poniattia Hibrydnosti v Suchasnomu Ukrainomovnomu Informatsiinomu Prostori: Movoznavchiy Aspekt. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 1(13). doi: 10.31435/rsglobal_ijitss/31012019/6324

Copyright: © 2019 Мірончук Т. А., Одарчук Н. А. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Вступ. Динаміка процесів у сучасному світі характеризується швидкоплинністю та нестабільністю. Зі зміною матеріальних продуктів вибудовується нова система світобачення та сприйняття. Нові соціальні практики та комунікації означають потребу в номінаціях незнаних процесів та неологічній лексиці загалом. Разом із запозиченою лексикою чи новоутвореною власними мовними ресурсами, до обігу вводяться поняття, які об'єктивують сприйняття нового соціального досвіду та/ чи інакших, ніж колективно й традиційно усталених, способів суспільної поведінки.

На тлі глобалізаційних та геополітичних процесів відбувається зміна моделей взаємодії зі світом, моделей комунікативних практик, ревалоризація колективного інтелекту, що складає підґрунтя для інакших форм мислення й дій у соціумі, а в мовленні реактивує поняття гібридності.

В україномовному вжитку усталюються вирази «гібридна війна», «гібридна політика», «гібридна дипломатія», «гібридна культура», «гібридний письменник» «гібридна стаття», «гібридні форми енергії», «гібридні двигуни». В англійськомовному світі поняття гібридності також звучить, у першу чергу, в контексті воєнної тематики, міжнародної дипломатії, суспільних, економічних та екологічних процесів, а також культурологічному сенсі. Проникнення поняття «гібридність» в україномовне середовище, а також помітне зростання вживання поняття в україномовному інформаційному просторі визначають потребу з'ясування обсягу його значень

і відтінків, зафіксованих у словниках і контекстуально зумовлених, як і своєчасність лінгвістичної розробки проблематики гібридизації суспільних процесів.

Глобалізація світових геополітичних процесів створює підґрунтя для гібридизації світового суспільного інтелекту, а також колективного інтелекту окремої культури, української зокрема. Серед чинників, які каталізують соціокультурні зміни моделей мислення в Україні важливо виокремити зовнішні та внутрішні фактори, які лежать у площині міжнародної політики, соціальної політології, соціальної економіки, соціальної психології та екології.

До зовнішніх тригерів гібридизації українського суспільного інтелекту варто віднести практику міжнародної дипломатії на ведення переговорів з агресором задля мирного врегулювання спору й припинення ворогування; глобальну світову стратегію на стирання чи вирівнювання ідеологічних, політичних, релігійних розбіжностей між країнами; уніфікацію світового культурного простору шляхом відкриття кордонів; визрівання нової світової ціннісної парадигми – екомислення – з валоративною складовою толерування інакшості й незаподіяння зла; універсалізацію емпіричного та/ чи набутого праксеологічного досвіду, що веде до шаблонності соціальних норм та суспільної поведінки; міжнародні політичні концесії та акцепції: міжнародну економічну політику розвинених країн на доступ до ресурсів та надання можливостей афілійованим країнам; відкритість та інтегративність світової соціокультурної системи задля створення однієї сутності – глобального диверсифікованого світу. Серед внутрішніх чинників гібридизації українського суспільного простору виділяємо: прагнення українців інтегрувати в більш розвинену систему; бажання перейняти кращий світовий досвід; необхідність об'єднання чи примикання до сильнішої сторони задля отримання безпекових гарантій.

Результати дослідження. Тема прояву гібридності й гібридного змісту через моделі мислення чи поведінки у культурі соціуму не раз ставала предметом дослідження політологів, соціологів, культурологів та літературних критиків [1; 3; 7; 9; 14; 15; 17; 18; 19; 20; 22]. Що складає лінгвістичний інтерес до теми гібридності – відсутність її мовознавчого статусу, а також необхідність здійснення низки семантичних досліджень, як наприклад, визначення, які значення й ознаки закріплюються у внутрішній і зовнішній значеннєвій структурі поняття «гібридність». Лакунарним також є аспект, як зовнішній контекст впливає на внутрішні семантичні процеси досліджуваного поняття й зміну його значень в українській культурі, що сукупно визначає *мету та завдання* цієї мовознавчої розвідки.

Дослідження мовного тла поняття «гібридність» в українському суспільному просторі неможливе без звернення до вивчення функціонування поняття у широких суспільно-політичних контекстах, якими виступають фундаментальні, світоглядні та практичні науки – науки природознавчого циклу, філософія, міжнародна геополітологія, соціологія, психологія та педагогіка. Виявлення значеннєвого потенціалу поняття «гібридність» в українському соціумі проводитиметься за аналізом дефініцій поняття «гібридність» в названих науках й трактування поняття провідними ученими та дослідниками у зазначених галузях.

У фундаментальних науках поняття «гібридність» виводять через математичну модель хаосу американського математика Едварда Лоренса [6] і відкритий ним принцип «метелика», згідно з яким навіть незначні локальні рухи можуть зумовити нищівні світові процеси; та з квантового принципу невизначеності Вернера Гейзенберга [4], за яким жодна з чітко детермінованих систем не є стовідсотково прогнозованою, оскільки рух (у тому числі процес означення і поява смислів – *автори*) є імпульсуючим, хвилеподібним рухом матерії. Сучасне трактування поняття «гібридність» у західному світі щільно укорінюється у виразі “Hybrid Intelligent/-ence Systems/ HIS” («гібридні інтелектуальні системи»), які є місткими комп'ютерними системами з обробки, зберігання знань, винесення оцінки (експертизи) та включають низку методів і підсистем (“software systems which employ a combination of Artificial Intelligence models, methods and techniques, such as Evolutionary Computation, Meta-Heuristics, Multi-agent Systems, Expert Systems”) [23].

Українська наукова фундаменталістика безпосередньо спирається на визначення «гібридні системи», що циркулює в західному світі, а також дефініціює їх як «інструмент синергетичного штучного інтелекту, який призначений для моделювання ефектів взаємодії, самоорганізації, адаптації, які спостерігаються в системах, де тісно переплітаються природа, людина і техніка» [5]. Аналіз дефініцій поняття “hybridity” та поняття “Hybrid Intelligent/-ence Systems/ HIS”, а також наведеного визначення україномовного терміна експлікує семи «невизначеність», «нескінченність», «асистемність», «непрогнозованість», «загроза»; «штучний», «автоматизований», «симульований», «алгоритмічний», «імітаційний», «нечіткий»,

«нейронно-мережевий», «аналітичний», «синергетичний», що дозволяє констатувати наявність негативно маркованих ознак у внутрішній семантиці поняття.

Іншою науковою сферою функціонування поняття «гібридність» є генетика, яка спирається на основоположний у цій галузі закон Г. Менделя про гібридизацію виду на основі принципу мінливості, розщеплення та спадковості. За визначенням наукового словника з генетики [8] «гібрид – гетерозиготна особина, одержана внаслідок схрещування генетично відмінних батьківських форм. А під «гібридизацією» розуміють «схрещування між собою двох або більше вихідних батьківських форм, які спадково відмінні за однією або комплексом ознак (там само). Ці визначення дозволяють стверджувати, що в українському природознавчому науковому обігу поняття гібридності вбирає значення запозиченого англійського поняття, проявляючись нейтральними ознаками «мінливий», «схрещений», «видо-/ родозмінений», «відібраний», «похідний» через асоціацію зі значеннями поняття «генетичний гібрид».

У філософському сенсі поняття «гібридність» граничить з поняттями ентропії та парадоксу, за яких на фоні неймовірності чи маловірогідності відбувається зближення або розмивання границь, що є точкою біфуркації, яка надає системі нової організації чи траєкторії розвитку, не допускаючи її руйнації. Ще М. М. Бахтін розрізняв між обумовленою (інтенційною) та природньою гібридністю думки, закріплюючи за останнім спонтанну еволюцію в мисленні та сприйнятті світу [2: 249-258]. Потрактування поняття «гібридність» в україномовному лінгвістичному вжитку доповнюється семами «алогічний», «розмитий», «запобіжний», «еволюційний».

Філософські положення й принципи інтерпретації людиною світу мають суттєвий вплив на становлення літератури та культурології, як сфер художнього, етичного та естетичного тлумачення взаємодії людини й дійсності. Народження у світовій та українській літературі постмодерністських та деконструктивістських течій позначилось на впровадженні нових понять – «гібридний дискурс», «нарративний гібрид», «жанрова гібридність», які виникли через взаємопроникнення літературних і філософських студій. За визначенням літературознавчині М. О. Зубрицької «гібридний дискурс є територією пограниччя, у якій неможливо насильно, схематично чи механістично виокремити якісь ареали, оскільки вся територія нагадує мережу видимих і невидимих ниток, судин, артерій, які й утворюють єдиний і неповторний цілісний організм» [9]. Іманентними ознаками поняття гібридності у літературі сучасні літературознавці та критики називають «нелінійність», «багатовимірність», «множинність», «варіативність», «багатовекторність», що розширює спектр семантичного поля поняття в україномовному вжитку.

На значення зближення та злиття, що властиве літературознавчим потрактуванням поняття «гібридність», сфокусовано й поняття «гібридний письменник»/ «дефісний письменник»/ «письменник-андроген» в світовій літературі та культурології [7: 178; 14: 72]. Поняття увійшли в україномовний простір з початком вивчення роману постколоніальної доби, звідки, власне, й бере коріння англійський іменниковий еквівалент “hybrid” (the offspring of humans of different races – races assumed to be of different species [22]), яким спершу позначається представник колонізованого світу – туземець, що зазнає силового тиску колонізатора, і через що, з одного боку, відбувається його витіснення з родової культури, а з іншого – асиміляція в чужорідну культуру. Згодом поняття в широкому культурологічному сенсі почало застосовуватись до емігрантів, експатріантів, переселенців, біженців з негативною конотацією «результат міжкультурного змішування», на підставі чого створюються поняття «гібридної ідентичності» та «гібридного індивіда», як представників мультикультури чи транскультури [7, 14; 18]. Гомі Бгабга, дослідник гібридних постколоніальних культур і національної ідентичності, якраз і наголошує на необхідність наявності альтернативного внутрішнього простору (“in-between space”) для породження нових культур і розширення їх кордонів. Амбівалентна межа нації (“ambivalent margin of the nation space”) стає перехрестям до розвитку транскультур [18, 4] для, з одного боку, асиміляції індивіда в чужу культуру, з іншого – для його самоідентифікації шляхом ототожнення себе в нетотожній культурі через нарративні знання, як інструмента мови підсвідомості [3, 559; 18, 4-7]. Дослідник представляє гібридність як форму культурної синкретичності та синергії [18, 292-297]. Проте, хоча культурологічна інтерпретація поняття «гібридність» позначає стирання різниці між центральними та маргінальними культурами й суб’єкту деієрархізацію, все ж за аналізом контекстовживань понять «гібридний письменник», «гібридна ідентичність» та «гібридний індивід» в україномовному обігу визначаємо присутність в них не лише нейтральних сем «взаємопроникність», «взаємозалежність», «асимільованість», «деієрархічність», але й негативно забарвлених сем «інакшість», «чужість», «викоріненість», «витісненість».

Ще однією сферою функціонування поняття «гібридний» в україномовному просторі є суспільно-політична. На тлі плідних внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів у цій площині узвичаїлися такі поняття, як «гібридна війна», «гібридні загрози», «гібридна дипломатія», «гібридна (мовна) політика», які стають не тільки рутинними формами мислення у суспільстві, але й об'єктом дослідження медійного, політичного, публіцистичного, юридичного, щойно виокремленого військово-інтелектуального [1] дискурсів і низки правознавчих організацій. Політологи, конфліктологи й експерти в сфері мілітаристики зазначають, що ХХІ сторіччя викрило кризу світової безпеки, і стало зручним полігоном для ведення світової гібридної війни [15; 20; 22], оскільки, на думку Франка Гоффмана, засновника поняття «гібридна війна», вона є продовженням політики і стосується як форм, так і засобів її ведення [22, 53]. Тому, зауважують фахівці, «гібридна війна», будучи новітнім видом глобального протистояння, включає «поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, економічних, інформаційних та інших невійськових заходів з опорою на військову силу, а також терористичні, диверсійні, підірвні та кримінальні технології» [1, 7; 20, 73-75].

Із усього розмаїття наявної в україномовному просторі наукової літератури на тему гібридної війни, її зумовлюючих сценаріїв і контекстів вживання самого поняття, стає нелегким завданням уповні виявити семантичний склад поняття "гібридна війна", яке, згідно з джерелами, через поєднання у своєму потенціалі як значенневих виявів воєнних дій, так і невоєнних – інформаційних атак, кіберзагроз тощо, є широко омонімічним і семантично дивергентним. Рекурентними, все ж, потрібно назвати наступні значеннєві ознаки: «змішаний», «нерегулярний», «мілітарний», «затяжний», «нечіткий», «коерцивний», «прихований», «непрямий», «дезінформаційний», «асиметричний», «протестний», «нелегальний», «диверсифікований», «технологічний».

Якщо провести семний аналіз поняття «гібридна мовна політика» на підставі його контекстного вживання у дописах аналітиків Інтернет платформи Портал мовної політики [13], то викриємо присутність сем «маніпулятивність», «догідництво», «зросійщення», «іншомовність», «антиконституційність», «національна загроза», які загалом надають негативного конотаційного забарвлення досліджуваному поняттю.

Уживання поняття «гібридна дипломатія» у суспільно-політичному україномовному просторі проявляє деяку неоднозначність та новаційність. Окрім нейтральних сем «інакший» та «змішаний», що характеризують загальне поняття «гібридний», та негативних сем, властивих поняттю «гібридна війна», у контексті якого воно найчастотніше функціонує, виокремлюються також деякі специфічні семи позитивної конотації. Такими є: «публічність», «м'яка сила», «ефективність», які засвідчують інтегрування в український суспільно-політичний простір новітніх практик західних дипломатій, як ефективних інструментів і засобів здійснення зовнішньої й внутрішньої державної політики. На підставі аналізу промов та дописів очільника МЗС України Павла Клімкіна [10] помічено, що поняття «українська дипломатія» в умовах гібридної війни також репрезентується низкою сем, антонімічних до семи «компромісність» (яка є узуальною для поняття «дипломатія»). Ними є позитивні аксіологічно марковані семи «чесність», «принциповість», «прозорість», «патріотизм», «послідовність», «відданість», які закріплюють ціннісні складові власне національної української дипломатичної місії й протиставляються типовому негативному значенню «гібридна дипломатія» як «новітня» та «позитивно іміджева».

Окремою площиною функціонування поняття «гібридний» в україномовному просторі є аполітична науково-технічна сфера. Типовими виразами, що мережать українську наукову публіцистику й медійний простір, та увійшли у щоденний вжиток, виявляємо вирази «гібридне паливо», «гібридні джерела енергії», «гібридні двигуни», «гібридний автомобіль», «гібридні нанотехнології» та інші. На перший погляд, вони позбавлені політичних конотацій і мають чітко виражену позитивну семантику, адже, як свідчать контексти їх вживання, ними позначаються прогресивні, передові, новітні розробки, ідеї та продукти науково-технічної діяльності вчених, інженерів, раціоналізаторів. До того ж, вони покликані забезпечити сталий економічний та екологічний розвиток суспільства й знизити ризики та загрози, що постали перед суспільством через донедавна домінуючі конsumerичні тенденції. Тому, в їх семантиці виявляються як семи предметного означування – «складений», «комбінований», «високотехнологічний», «раціоналізаторський», так і семи позитивних конотацій з включенням сем раціональної оцінки – «прогресивний», «передовий», «новітній», «ефективний», «економний», а також семи позитивної етичної оцінки – «незгубний», «здоровий», «дружній», «безпечний». У прикладному фінансово-економічному сенсі, як свідчить аналіз джерел, до прикладу [11], поняття гібридного продукту набуває подальшого трактування як «окупного»,

«рентабельного» та «прибуткового», а отже, у значеннєвій структурі поняття «гібридний» присутні семи інструментальних оцінок, як наприклад, «утилітарний». Виходячи з цього, припускаємо, що через імплікацію значення «захист від загроз» у своєму економічному витлумаченні поняття «гібридний» можна вважати латентно політизованим.

Наостанок, варто звернути увагу на українську освітню сферу, у якій побутує запозичене й уже асимільоване до норм національної суспільної моралі й принципів трансформації національної освіти поняття «гібридне навчання». Хоча на сьогодні навіть у західній дидактиці немає єдиного розуміння поняття «гібридне навчання», і на позначення його суті взаємозамінно вживається низка синонімів (hybrid/ mixed/ integrative/ blended learning, technology-mediated / web-enhanced / mixed-mode instruction [16]), Курт Бонк і Чарльз Грехем, основоположники терміну, визначають його як такий, що поєднує традиційне навчання (face-to-face-instruction) з он-лайн навчанням (computer mediated instruction) [17, 5] через широке впровадження в навчання Інтернет і медійних технологій, які розглядаються і як ресурс, і засіб, і платформа студентоцентричного принципу дидактики.

Поняття гібридного навчання закріпилося в дидактиці після популяризації теорії множинного інтелекту Говарда Гарднера [19], згідно якої талант та обдарованість індивіда залежать від культивування природньої вираженості інтелектуальної сфери (вербальної, логіко-математичної, міжособистісної, внутрішньо-особистісної, музичної, натуралістичної, візуальної, кінестатичної).

Будучи екстрапольованим на українське навчальне середовище, гібридне навчання стає новаторським підходом у вітчизняній дидактиці та ефективним інструментом до розкриття творчого потенціалу учня, завдяки залученню у викладання не лише мережевих ресурсів, а й модернізацію традиційного класного навчання через запровадження різних стилів навчання (learning styles) – адитивного, візуального, кінестатичного, змішаних, тощо, відповідно до індивідуальних потреб аудиторії. Тому, в українському дидактичному середовищі поняття «гібридне навчання» експлікує як нейтральні семи – «змішаний», «інтегрований», «інтерактивний», «технологічний», «фасилітаторний/ провідниковий», так і семи позитивної конотації – «новаторський», «ефективний», «результативний», «креативний», «фасцинативний».

Висновки. Отже, дослідженням функціонування поняття «гібридність» в українському інформаційному просторі авторами була зроблена спроба проведення рекогнозування поточного стану україномовного середовища щодо частотності представленості у ньому поняття «гібридність», його рецепції українським суспільством та винесення аналітичної оцінки щодо мовознавчого статусу поняття «гібридність» в українському вимірі.

Не претендуючи на завершене дослідження, оскільки воно спиралось на рандомну вибірку циркулювання виразів з поняттям «гібридний» в україномовних наукових та публіцистичних друкованих та Інтернет медійних джерелах, ця лінгвістична розвідка виявила високу присутність виразів з домінантою «гібридний» в суспільно-політичній, науково-технічній, літературній та освітньо-культурній сферах українського суспільства.

Було встановлено, що гібридність стала семантичною ознакою українського соціуму неологічної доби, про що свідчить як значно збільшена кількість слововживань «гібридність», так і утвердження в українському соціумі запозичених й інтегрованих в українську культуру понять з атрибутивним конституентом «гібридний» на зразок «гібридна війна», «гібридна політика», «гібридна дипломатія», «гібридна література», «гібридний письменник», «гібридна стаття», «гібридна культура», «гібридні джерела енергії», «гібридні інтелектуальні системи», «гібридний автомобіль», «гібридне навчання».

У ході аналізу слововживань власне поняття «гібридний» і його семантичних дериватів, представлених виразами, а також на підставі словникових дефініцій поняття «гібридний» було виявлено понад 80 сем, які можна угрупувати як загальні й синкретичні; предметні й образні; нейтральні, з позитивними конотаціями, з негативними конотаціями; такі, що містять раціональну, етичну й утилітарну оцінки, що загалом свідчить про широку функціональну варіативність та значний семантичний потенціал досліджуваного поняття в україномовному інформаційному просторі.

Це обумовлює назрілість аргументування концептуалізації поняття «гібридність» в україномовному середовищі, а також проведення окремого лінгвістичного дослідження поняття «гібридність» в загальномовознавчому чи контрастивістському напрямі.

Перспективним також є соціолінгвістичне вивчення побутування поняття гібридності в україномовному середовищі задля з'ясування, чи не створює гібридизація, якою легітимізується асиміляція культур, а також артикулюється інтеграція України у світовий

геополітичний та інформаційний простір, низки політичних, соціальних, економічних національних загроз, й українській культурі та національній ідентичності зокрема, шляхом їх переродження в гібридну ідентичність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрієвський Т. Г. Концептуалізація гібридної війни: політологічний вимір / Т. Андрієвський // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: [зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди]. – Вип. 1 (13). – 2017. – С. 4-15.
2. Бахтин М. М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук / сост. С. Г. Бочаров. – СПб.: Азбука. – 200. – 336 с.
3. Бгабга Г. Націєрозповідність / Гомі Бгабга // Слово. Знак. Дискурс: Антропология світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів, 1996. – С. 559-562.
4. Вернер Гейзенберг // Українська Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
5. Гібридна інтелектуальна система / Дефініція. // Українська Вікіпедія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
6. Едвард Лоренц. // Українська Вікіпедія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
7. Євтушенко С. О. (2017). Проблема гібридної ідентичності у творах англо-індійських письменників / С. Євтушенко // Літературознавчі студії : [зб. наук. праць КНУ ім. Тараса Шевченка] / за заг. ред. Г. Ф. Семенюка. – Вип. 1 (1). – 2017. – С. 175-185. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/suak/corp.exe?&I21DBN=SAUA&P21DBN=SAUA&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0056629-
8. Завірюха П. Д. Генетика: Словник / П. Завірюха. – Львів, НАУ. – 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: genetika-slovnik-najbilsh-vzhivanix-terminiv-i-ponyat
9. Зубрицька М. О. (2008). Теоретичні засади гібридності з погляду рецептивної естетики / М. Зубрицька // Літературне місто: онлайн-бібліотека української літератури [Освітній онлайн ресурс]. – Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=18944>
10. Клімкін П. Українська дипломатія на перехресті епох. [Електронний портал]. – Режим доступу: https://dt.ua/internal/ukrayinska-diplomatiya-na-perehresti-epoch-263587_.html/
11. Підвисоцький Я. В. Гібридні фінансові інструменти в практиці управління міжнародними бізнес-проектами // Ефективна економіка. [Електронне наукове фахове видання]. – 2012. – Вип. 8. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1331>
12. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Харків: Право, 2015. – 816 с.
13. Портал мовної політики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://language-policy.info/tag/movna-polityka-v-ukrayini/page/3/>; https://dt.ua/internal/ukrayinska-diplomatiya-na-perehresti-epoch-263587_.html/
14. Сидоркіна І. Поняття "гібридний письменник": культурна самоідентифікація сучасних япономовних транскультуральних письменників / І. Сидоркіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та літератури: [зб. наук. праць КНУ] / за заг. ред. Г. Ф. Семенюка. – Вип. 1(21). – 2015. – С. 71-77.
15. Яворська Г. М. Феномен гібридної війни / Г. М. Яворська, О. І. Їжак // Світова гібридна війна: український фронт: [монографія] / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.
16. Blended Learning Model / Definition. [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://www.christenseninstitute.org/blended-learning-definitions-and-mod>.
17. Bonk C.J., Graham C.R. (2006). The Handbook of Blended Learning Environments: Global Perspectives, Local Designs / Curtis Bonk, Charles Graham (Eds). – San Francisco: Jossey-Bass/ Pfeiffer. – 624 p.
18. Bhabha H. K. (1990). Nation and Narration / Homi K. Bhabha. – USA & Canada: Routledge, 1990. – 333 p.
19. Gardner H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences / Howard Gardner. – New York: Basic Books. – 496 p.
20. Glenn R. W. (2009). Thoughts on «Hybrid» Conflict / Russell Glenn // Small Wars Journal. [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://www.smallwarsjournal.com/mag/docstemp/188-glenn.pdf>.
21. HIS / Definition. – Mode of access: <https://www.igi-global.com/dictionary/hybrid-intelligent-systems/13472>
22. Hoffman F. G. (2007). Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars / Frank Hoffman. – Arlington: Potomac Institute for Policy Studies. – 71 p.
23. Hybridity / Definition // Encyclopedia. [Electronic Resource]. – Mode of access: www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/sociology-and-social-reform/sociology-general-terms-and-concepts/hybridity